

"Vårt högsta mål. Judendomens väl."

Samfundet I.I: Judiska Intresset: 1841–1854

JENS CARLESSON MAGALHÃES

DOI: 10.30752/nj.94886



ABSTRACT • The Society I.I: the Jewish Cause was founded in 1841 to fight for emancipation and against anti-Judaism. Concepts such as 'Jew' and 'Swede of the Mosaic faith' became a part of this struggle. The Society can be linked to other advocates of emancipation in Europe, such as Gabriel Riesser, who was elected to be an honorary member of the Society. The members' identities were bivalent: they embraced both a fully Jewish and a fully Swedish identity and argued that there was no obstacle to being a Jew at the same time as being a Swede. The term 'Swede of the Mosaic faith' became a weapon in this fight for equality and recognition as full worthy members of a liberal and secular Swedish nation.

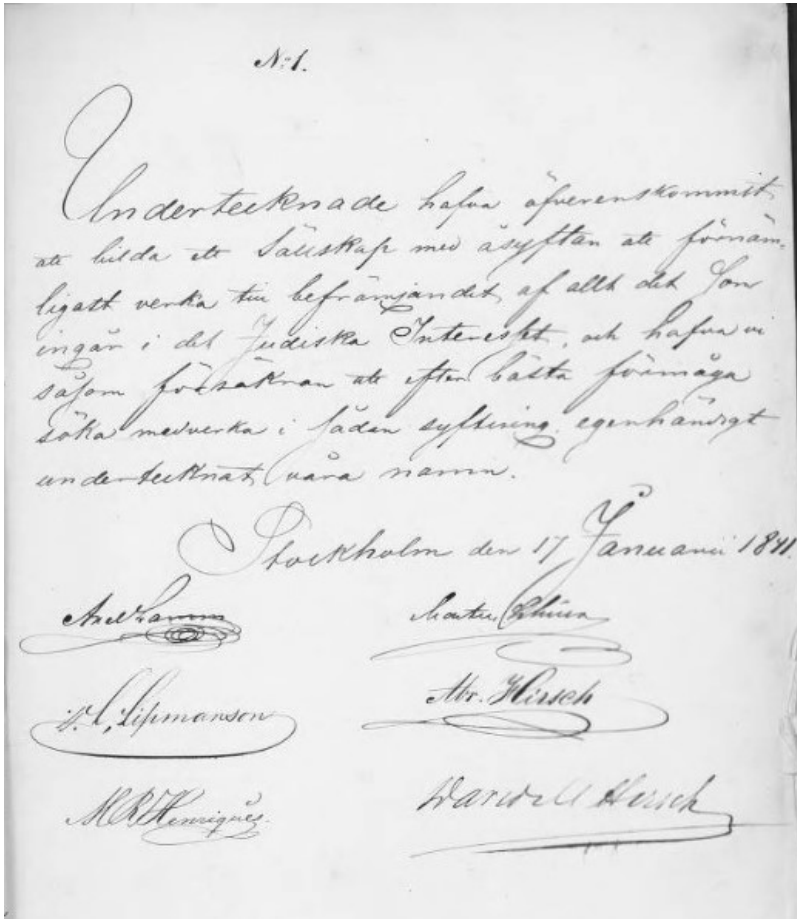
Inledning

Emancipationen, eller "Jude-emancipationen", 1870 ansågs i sin samtid vara höjdpunkten på nationsbyggandet. Då "ett" folk samlades inom "en" statsgräns: först nu hade svenskarna blivit "ett" folk. *Aftonbladet i Stockholm* benämnde emancipationen som det beslut med mest "genomgripande vikt för rättstillstånd, samvetsfrihet och kulturutveckling" sen det nya statsskickets införande 1809, med undantag för representationsreformen (Valentin 1924: 440–3). Själva begreppet emancipation var välanvänt under 1800-talet och kunde kopplas till bland annat judars, katolikers och kvinnors kamp för rättigheter. Många emancipationsteorier under 1800-talet menade att judars emancipation i längden skulle leda till assimilering (Koselleck 2002: 255–9). Jude-emancipationen kan möjligtvis ses som en symbolisk höjdpunkt för strävandet efter nationell enhet. Det var ett

beslut om att "ena en befolkning inom en statsgräns, att politiskt och kulturellt knyta ihop ett samhälle och därmed ge statsbildningen en nationell karaktär" (Hammarström 2007: 19). Dock var det en lång väg till den avgörande åsiktsomvägningen som föranledde den stora majoritet som röstade för att judar skulle få samma rättigheter som lutheraner.

Begrepp är viktiga i våra liv och bestämmanderätten över vilka begrepp som används kan spela en avgörande roll i skillnaden mellan integration och diskriminering. En gruppns rätt till självdefinition kan spela en stor roll. Den här artikeln berör ett sällskap som kämpade för att uppnå religionsfrihet:¹ det från början hemliga

1 I deras ögon var sann religionsfrihet att alla oavsett religionstillhörighet skulle inneha samma rättigheter. Icke-lutheraner var utestängda från bland annat riksdagen fram till 1870.



Samfundet I.I.: Judiska Intressets första protokoll. 17/1 1841. Beskuren.
 Bildkälla: Riksarkivet. Judiska (Mosaiska) församlingen i Stockholm. 05/01/A1a.

sällskapet "Samfundet I.I.: Judiska Intresset" och dess kamp för judarnas fullständiga emancipation i Sverige. Sällskapet grundades 1841 av sex medlemmar av Stockholms mosaiska församling: Meyer Ruben Henriques, Abraham Hirsch, David M. Hirsch, Axel Lamm, Lipman Lipmanson och Martin Schück. Innan året var slut hade antalet ledamöter i Stockholm växt till elva och en filial med fyra medlemmar hade grundats i Göteborg. I Göteborg var de första fyra medlemmarna Michael S. Warburg, Elias Warburg, Samuel Warburg och Salomon Herman Gans. Det var en intellektuell elit av den andra generationens judar i Sverige och Samfundet I.I kom att inkludera de första

judiska läkarna såväl som de första som erhöll fil.kand.- och fil.mag.-examina. Som flest var de tjugoåtta medlemmar, tolv i Göteborg och sexton i Stockholm (se Carlesson 2019: 39, 42). Det är oklart när sällskapet upplöstes. Protokollen upphör 1852 medan hela arkivbildningen sträcker sig fram till 1863, men enbart med material av ringa karaktär. Frågan om egentligt slutår för sällskapet blir därmed inte besvarad i den här undersökningen utan lämnas till vidare forskning.

År 1841 avslutade stockholmsmedlemmen Axel Lamm ett brev som förtydligade sällskapets idé till Göteborgsavdelningen med dessa ord: "[Må] framtiden skänka oss som

byte, hvad uti nutidens strid är vår lösen: Vårt högsta mål. Judendomens väl” (RA/05/Arb:1). Samfundet I.I:s medlemmar kämpade, enligt dem själva, för ett religionsfrihetens Sverige och sällskapet kom att inkludera många ledande män inom både Göteborgs och Stockholms församlingar. De kämpade också för reformjudendom och mot den rådande judefientligheten² i deras samtid. Med flitiga pennor och ett tråget uppvaktande av personer i maktpositioner, såsom riksdagsmän, försökte de vända opinionen till emancipationens fördel. Samfundet I.I:s ledamöter gav ut verk, skrev artiklar och verkade överlag för ett mer liberalt och mindre teokratiskt Sverige. Samfundets själva existens väcker flera frågeställningar: Hur såg Samfundets ledamöter på sin roll i emancipationskampen och hur fungerade och agerade sällskapet? Vilket kontaktnät hade medlemmarna och varför ansåg de det nödvändigt att hålla verksamheten hemlig? Syftet med denna undersökning är att dels lyfta Judiska Intresset som en aktör, dels contextualisera sällskapet och dess emancipationskamp i förhållande till framväxten av det ”moderna”,³ sekulariserade samhället. Ett underliggande syfte är att fördjupa kunskapen om emancipationskampen i Sverige, ett ämne som i skrivande stund är föga undersökt.

Ett utforskat sällskap

Samfundet har inte blivit närmare undersökt sen historikern Hugo Valentin skrev sitt omfattande verk *Judarnas historia i Sverige*

- 2 Antisemitismen var utbredd under 1800-talet, inte minst i Stockholm. Själva använde de termen *judefientlighet* vilket är en adekvat term för antisemitism som ”ressentiment mot judar” (Bauman 1991a: 63).
- 3 En term som bör användas om modernisering och inte i betydelsen ’nutida’. Det ’moderna’ innehar vissa karaktäristika, exempelvis sekularisering och uppdelning mellan privat och offentligt (Bruce, 2011: 26).

från 1924. Valentin berör sällskapet ytligt och går inte in på djupet på Samfundets historia. Detta då hans undersökning är mycket bredare och fokuserar på de stora dragen av historien. Historikern Vilhelm Jacobowsky (1955) använder sällskapets arkivbildning för att undersöka Judiska församlingen i Göteborgs historia. I *En bön för moderniteten* (2013) diskuterar Anders Hammarlund sällskapet baserat på Valentins och Jacobowskys forskning.

Forskning på judisk emancipation är omfattande internationellt sett (för ett översiktsverk se Sorkin 2019). Inom svensk forskning refereras det fortfarande till Valentin då emancipationen berörs. Inom internationell forskning kopplas emancipationskampen ofta ihop med modernitet, *haskalah*⁴ (Katz 1987), bildningsideal och genushistoria (Baader 2002). Historikern Todd Endelman kopplar samman emancipationens framsteg med framväxande liberalism då ett ideal för denna ideologi var just religiös tolerans. Samtidigt bör man undersöka förespråkarnas självbild för att förstå emancipationssträvan. Endelman menar att emancipationsförkämparna i England inte såg sig som *enbart* judar utan som *både* judar och engelsmän. Detta var en del i den motivation som fanns för att kämpa för likställighet (Endelman 1979: 46f, 272–3).

Material

Artikelns källmaterial är till största delen Samfundet I.I:s eget arkivmaterial. Perioden 1841–1852 utgör huvuddelen av arkivbildningen och utgörs av protokoll med bilagor samt revisionsberättelser.⁵ Efter 1852 finns inga protokoll utan enbart en revisionsberättelse från 1854. Materialet från perioden 1852–1863 är blandat och ger få upplysningar om sällskapets

- 4 Ett begrepp som kan översättas med ”den judiska upplysningen”.
- 5 Material från före 1841 är dokument, böcker, artiklar och dylikt.

verksamhet. Stockholmsavdelningens protokoll sträcker sig från 1841–1852 och är mycket talrikare än Göteborgsavdelningens, som sträcker sig från 1842–1851. Till protokollet, allt som allt cirka 250, finns det bilagor i form av brev, statuter, lagtexter med mera.⁶ Korrespondensen som undersökts är mellan diverse ledamöter av Samfundet I.I men också mellan medlemmar och utomstående.

Utifrån egen tidigare forskning vet jag att det fanns en diskussion mellan Stockholms och Göteborgs mosaiska församlingar om begreppen ”jude” och ”svensk av mosaisk trosbekännelse” under första halvan av 1870-talet. Därmed används även församlingsprotokoll och korrespondens från Göteborgs mosaiska församling, vilket inkluderar avskrifter av församlingsprotokoll från Stockholms mosaiska församling, i undersökningen.

Mångfacetterade horisonter och identiteter

Artikeln tar avstamp i begreppshistorikern Reinhardt Kosellecks teorier om ”erfarenhetsrum” och ”förväntningshorisont”. Kosellecks begreppspar brukar främst appliceras på begrepp och historisk tid men kan förklara själva Samfundet I.I, som analyseras utifrån gruppens egna erfarenhetsrum och förväntningshorisont. Begreppen existerar parallellt och utesluter inte varandra. Det omgivande samhället, historiemedvetenhet och individuell såväl som gruppslig historia är alla faktorer som påverkar hur man ser på både det förflutna och framtiden. En stark betoning på en kommande, bättre värld ger en stark förväntningshorisont medan ett ständigt tillbakablickande på en svunnen guldålder (exempelvis antiken) ger ett starkt erfarenhetsrum. Koselleck beskriver hur argumentationens

6 Avskrifter har gjorts av i princip alla protokoll vilka sedan sänts till syskonavdelningen och vissa protokoll har enbart överlevt som avskrifter.

bas, i och med moderniteten, försköts från att främst vara grundat i erfarenhetsrummet till att baseras på förväntningshorisonten, en framtid med oändliga möjligheter (Koselleck 2004: 58–66). Erfarenheten är både synkron och diakron; såväl nuet som dåtiden påverkar individers och grupper erfarenhetsrum.

Andra analytiska verktyg som används är sociologen Zygmunt Baumans teorier om ambivalens och den ”begreppslige juden” samt sociologen Antonina Kloskowskas begrepp bivalens. Den ”begreppslige juden” är en ”semantiskt överlasta[d]” konstruktion vilken kan ges vitt skilda egenskaper (Bauman 1991a: 69–70), det vill säga ett tomt kärll vari diverse fördomar (exempelvis både girig kapitalist och revolutionär socialist) kan placeras beroende på en antisemitsk ideologi. Dessa stereotyper får i antisemitiska sammanhang representera judar som grupp: ”Juden’ är alla judar” (Andersson 2000: 23). Baumans ”begreppslige jude” fungerar som ett redskap för att förstå vad som tillskrevs ”juden” av det omgivande samhället – fördomar om giriga, intoleranta och bakåtsträvande judiska ockrare. En bild som då var rådande (Carlesson Magalhães 2019: 56–61; jmf. Johannesson 1988). Sällskapets medlemmar var högst medvetna om den vid tiden rådande bilden och därmed djupt engagerade för att förändra allmänhetens bild av ”juden”.

Ambivalens är ett begrepp som förklarar en minoritetsgrupps förhållande till majoritetsgruppen. Bauman menar att ambivalens uppstår i ett nationsskapande, såsom i 1800-talets Sverige, vilket medför att in- och utgrupper skapas: medborgare och främlingar. ”Juden” har ofta fått spela rollen som just ”främling”. En främling upphör inte att vara främling utan blir snarare identifierad som en ”före detta främling”. Ambivalensen är alltså inneboende i såväl den ”främmande” individen som i samhället (Bauman 1991b: 71–3).

Baumans teoretiska begrepp, såväl ambivalens som den ”begreppslige juden”, är utmärkta

redskap för att förklara förhållanden mellan en judisk minoritetsgrupp och ett kristet majoritetssamhälle. Inspirerat av historikern Henrik Rosengrens *"Judarnas Wagner"* (2007) används här även Kloskowskas begrepp bivalens som kompletterande verktyg för att förstå själva Samfundets och dess medlemmars förhållningssätt till såväl den kristna majoritetskulturen som deras egna judiska identiteter. Bivalens avser en sammansmältning av två kulturella identiteter eller en dubbel identitet, i det här fallet en helt svenskt och en helt judisk (Kloskowska 1994: 92–6).

Judiska Intresset

Samfundets material visar med största tydlighet att medlemmarnas kontaktnät var brett. Ledamöterna hade kontakter runtom i Europa, framförallt i Hamburg, Berlin, Altona, Christiania och Köpenhamn, men även på andra platser såsom Charleston i USA där reformjudendomen var stark (Goldberg 2013). Själva var de bildade och välutbildade individer och Valentin beskriver dem som "reformpartiets ledande män" (Valentin 1924: 499). Flera av dem innehade eller kom att inneha ledande positioner i församlingarna i Stockholm och Göteborg men likaså framträdande positioner i samhället: advokat, stadsfullmäktige, riksdagsledamot, riksgäldsledamot och konsul är några av de poster som enskilda I.I:ster (som de själva benämnde sig) kom att besitta. Flera av Samfundets medlemmar kom att utnämnas till ämbeten som egentligen inte var tillgängliga för mosaiska trosbekännare. Exempelvis blev göteborgsmedlemmen Samuel Warburg utnämnd till riksgäldsledamot 1867, på grund av denne var en framstående skribent i ekonomiska frågor (Valentin 1924: 454). Utmärkelsen skedde alltså flera år innan judar var tillåtna att beträda dylika positioner och Samuel Warburg var således ett, bland flera, undantag.

Både Samuel och brodern Michael Warburg blev utnämnda till ledamöter av kungliga

kommittéer och de övriga av Samfundet I.I:s medlemmar glädde sig mycket åt detta, då bröderna Warburgs inflytande i regeringen ansågs vara till deras fördel. I Stockholm hade företrädare för församlingen också goda kontakter med kungahuset, vilket hade varit fallet sedan församlingens grundande (Neuman 1998: 22).

Ekonomhistorikern Rita Bredefeldt målar i *Judiskt liv i Stockholm och Norden* upp framgångsparadigmet vilket beskriver hur den första generationen judar främst kom att idka handel, varpå andra men särskilt tredje generationen satsade på utbildning och borgerliga yrken såsom läkare och advokat (Bredefeldt 2008: 83–8). Paradigmet blir tydligt när man ser till Samfundsmedlemmarnas yrken, exempelvis var Jacob Levertin den första judiska läkaren i Sverige (Valentin 1924: 393). Andra kan ses som en övergångsgeneration, det vill



Tavla från 1887 föreställande med.dr. Jacob Levertin som var en framträdande medlem av Samfundet I.I: Judiska Intresset. Konstnär: Ellen Levertin (1847–1911). Objekt-ID: Stockholms stadsmuseum, Inventarienummer SSM 35859. Bildkälla: Stockholms stad, Stockholmskällan <<https://stockholmskallan.stockholm.se/post/5195>> (hämtad 14.04.2020).

säga bildade handlare. Majoriteten av handlarna i Stockholm, som var medlemmar i Samfundet, var musik- och/eller bokhandlare och på samma gång förläggare: exempelvis Abraham Hirsch och bröderna Adolf och Albert Bonnier (Carlesson 2019: 39–43).

I deras kontaktnät i Sverige finner vi många ledande män inom de liberala kretsarna, såsom den göteborgske köpmannen Karl Fredrik Wærn. Wærn var en av de starkaste förespråkarna för emancipationen i riksdagen (Valentin 1924: 409). I övrigt hade ledamöterna kontakt med flera personer inom svensk press och de uppsökte vid åtskilliga tillfällen utgivare och redaktörer. *Aftonbladet i Stockholm* var välbesökt av medlemmarna och en tidning var de ofta publicerade artiklar. Dock ansåg Michael Warburg att tidningen, liksom ”*Liberalismen ’a la Sudeois*”, vände kappan efter vinden (RA/05/A1b:1). Lars Johan Hierta, men likaså *Aftonbladets* senare utgivare August Sohlman, uppvaktades och rådfrågades flitigt. Samfundet samarbetade med Sohlman och gav denne i uppdrag att författa en broschyr till förmån för emancipationen. Sohlman hade redan tidigare, vid ett flertal tillfällen, publicerat emancipationsvänliga artiklar i sin dåvarande tidning *Bore*.

Två av Samfundets närmaste samarbetspartners var kammarjunkare E. M. C. Pontin och överstelöjtnant Gustav Hierta. Hierta var medarbetare på *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* och arbetade tillsammans med såväl Samfundets ledamöter som med andra medlemmar i Göteborgs mosaiska församling för att utarbeta en petitionsskrift till kungen och regeringen angående judarnas emancipation. Det kom att bli två konkurrerande petitionsskrifter, en från Göteborgs församling och en från Stockholms församling. Den senare yrkade på ”fullständig” emancipation medan Göteborgs petitionsskrift inte gick lika långt. Pontin var kammarjunkare och en politiskt konservativ skribent. Samfundet

fick upp ögonen för honom då denne hade skrivit en serie anonyma, emancipationsvänliga artiklar i den konservativa tidningen *Svenska Biet*. Genom besök hos *Biets* redaktion fick ledamöterna kännedom om att det var just denne Pontin som stod bakom artiklarna. Samfundet tog kontakt med honom och erbjöd sig att finansiera publicerandet av artikelserien *Förtjena Judarne politiska rättigheter?* i form av en broschyr, vilket Pontin accepterade.

Samfundsmedlemmarna fortsatte samarbetet med kammarjunkaren och de gav ut ytterligare två broschyrer tillsammans: *Judarnes Emancipation ur svensk synvinkel betraktad*, del 1 och 2. Materialet till broschyrerna insamlades av I.I:sterna medan Pontin skrev själva verken. Texterna genomgicks och godkändes av Judiska Intressets medlemmar innan publikation, på begäran av Pontin.

Intressets medlemmar kan inte ses som representativa för judar i Sverige under 1800-talet, dels på grund av att de var religiöst aktiva i en tid då många inte besökte synagogan, dels på grund av deras i genomsnitt höga utbildningsnivå och framstående positioner i församling och samhälle.

Liberalismens företrädare

Kännetecknande för liberalismen under 1800-talet var ett fokus på individuella rättigheter, begränsad statsapparat, religiös tolerans och rättsstatsprincipen (Jennings 2011). Göteborg var under den här perioden liberalismens starka fäste i Sverige och staden präglades av socialliberalism och individualism snarare än den starka tron på den fria marknaden som nuförtiden associeras med begreppet. Det fanns dock en inomliberal kamp mellan höger- och vänsterliberaler (Christensen 2009: 67–8).

Samfundets medlemmar ansåg sig vara de enda sanna fanbärarna för liberalismen i Sverige eftersom de, om några, trodde på och kämpade för religionsfrihet. Utifrån medlemmarnas erfarenhetsrum fanns det flera

liberaler som inte helhjärtat understödde en fullständig emancipation. Detta innebar att ledamöterna fann fog för att se sig själva som de sanna liberalerna i det teokratiska riket Sverige. Koselleck framhåller att det fanns en viss begränsning av själva emancipationskonceptet då flera förespråkare menade att judar skulle assimileras med majoritetsbefolkningen som en del av likställigheten (Koselleck 2002: 258–9). Denna tanke återfinns i *Judarnes Emancipation*: Pontin menade att det enda som stod i vägen för att judar och lutheraner skulle "fullkomligt sammansmälta med hvarandra" var den lagstiftning som skiljde dem åt. Han innehade den "djupa öfvertygelsen" att en "social förbrödring" skulle ske, "om ock först på våra grafvar" (Pontin 1848: 79–80). Sannolikt var inte denna åsikt någonting som understöddes av Samfundets medlemmar, då de kämpade för judendomens fortlevnad i Sverige. Detta föder frågor om varför dessa formuleringar ens var med i Pontins verk, då I.I:sterna hade gått igenom texten. Tanken om en framtida assimilering var dock, som Koselleck påpekar, vanlig vid denna tid. Samfundsmedlemmarna kämpade ju för en "social förbrödring" vilken skulle innebära att enbart religionstillhörigheten skiljde judar från andra medborgare.

Sällskapet liberalism hade sina begränsningar: i samtal med professorn Pehr Erik Bergfalk i Uppsala framförde Axel Lamm å Samfundets vägnar att de inte ville se blandade äktenskap tillåtna, då detta kunde leda till att fler judar konverterade till kristendom. Samfundets medlemmar föreslog för Bergfalk att det borde införas en lag som förbjöd "förmyndare och föräldrar att låta barn öfvergå till annan trosbekännelse innan de nått den ålder då man kunde antaga att de kunna handla af egen öfvertygelse" (RA/05/Arb:1). De visste att det fanns en ambivalens hos den yngre generationen av mosaiska trosbekännare i riket och ville därmed försvåra för dessa att överge religionen. Professor Bergfalk var delaktig i

reformmötena⁷ i Örebro och Jönköping och medlem av lagberedningen 1844–1848 vilket var anledningen till deras uppuktande (Boëthius, Kuylenstierna). Bergfalk rådfrågades ofta i frågor om lagar, men likaså konsulterade Bergfalk Lamm då lagar om den mosaiska befolkningen skulle finnas på dagordningen. Utbytet var således ömsesidigt.

"af judiska Nationen"

Under sällskapets första år var det framförallt ett visst begrepp som Göteborgsavdelningen vände sig mot. I lagtexter och i magistraten i Göteborgs handlingar förekom benämningen "af judiska Nationen", vilket starkt ogillades. Detta begrepp klumpade nämligen ihop judar till ett enda folk. Särskilt Michael Warburg ansåg att församlingsföreståndarna i Stockholm borde ta sig an uppgiften att försöka få till en ändring i lagtexterna. Trots att Samfundet I.I:s ledamöter i huvudstaden inte ansåg att detta var en särskilt stor angelägenhet gick de med på att framföra detta till församlingens föreståndare, vilka avfärdade förslaget. Att förslaget avfärdades av Stockholmsförsamlingens ledning mottogs inte väl av Michael Warburg, vilken inte kunde förstå att huvudstadens föreståndare inte tog allvarligt på begreppets förekomst i lagtexter.

Att begreppet "av judiska nationen" uppmärksammades mer i Göteborg än i Stockholm verkar ha sin grund i att språkbruket hos makthavarna skiljde sig åt mellan städerna. I Göteborg lade magistraten så sent som 1849 till "av judiska nationen" efter mosaiska trosbekännarens namn i sina handlingar, ett bruk som sedan länge hade upphört i huvudstaden. Enligt Valentin var en sådan begreppsanvändning i strid med

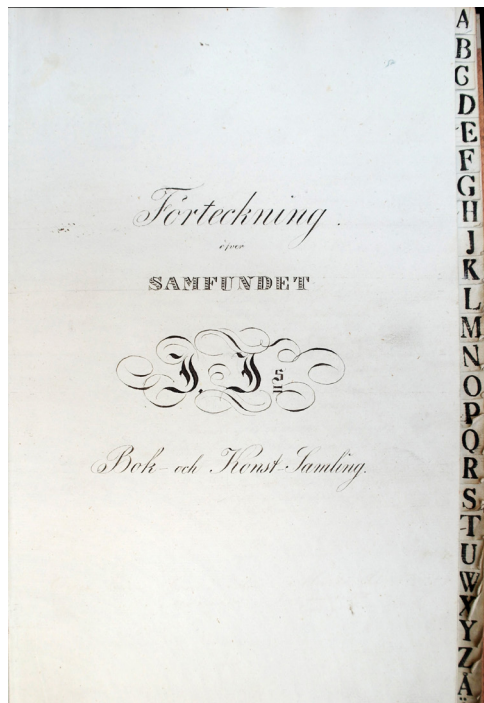
7 Möten som hölls mellan olika reformsällskap i Örebro och Jönköping på 1840- och 1850-talen för att diskutera reformer av Sverige och landets lagstiftning.

juniförordningen (Valentin 1924: 393). Detta verkar således vara den främsta anledningen till att Samfundet I.I:s avdelning i Göteborg hyste så starkt agg mot detta begrepp, till skillnad från Stockholmsavdelningen: situationerna såg olika ut i de båda städerna.

Begreppet ”judisk nation” förekom ibland i de texter som Stockholms I.I:ster själva producerade. Michael Warburg var snabb med att visa sitt ogillande. Då Abraham Hirsch skrivit ett anonymt brev till den mycket kända sångerskan från Göteborg, Henriette Nissen, för att föreslå att hon skulle hålla en ”en concert till förmån för både stadens [Stockholm] och hennes Nations fattige”, föreslog Göteborgsavdelningen, i synnerligen diplomatisk stil:

Om ordet ”nation” här är ett skriffel, hvilket är sannolikt, så anhålla vi att det måtte blifva rättadt; i annat fall måste vi tillika på det högsta ogilla, att en sådan benämning, som i den mening den här användes, är rakt stridande mot Samf. Tendens har kunnat smyga sig in i ett af Samf. protocoller (RA/05/A1b:1).

Warburgs bestämda åsikter angående ordet ”nation” var inte något unikt bland emancipationsförfäktare. Bland Samfundets korrespondens utmärker sig brevväxlingen mellan nämnda Warburg och Gabriel Riesser, en av Tysklands mest kända emancipationsföreläsare men likaså en förkämpe för ett enat Tyskland under prussisk ledning (Bernardini 2016: 164). Riesser var välrepresenterad i sällskapetets boksamling, vari även böcker av *haskalah*-tänkare såsom Moses Mendelsohn förekom (RA/05/D1). Boksamlingen är ännu ett tecken på Samfundet I.I:s koppling till emancipationskampen runtom i Europa. Flertalet böcker berör just ämnen såsom emancipation, judisk historia och den samtida situationen i ledamöternas omvärld.



Samfundet I.I: Judiska Intressets boksamling. Eftersom de ansåg att bildning var vägen till emancipation innehade de en stor samling artiklar, böcker och andra verk vilka inventerades i denna förteckning. Bildkälla: Privat bild.

Riesser var en stark motståndare till uppfattningen att judar skulle vara ett ”folkslag” och menade att judarna snarare var en ”klass”, vilken historien hade designerat till speciella områden i samhället. Vidare argumenterade Riesser för att judars hemländer var de europeiska stater som de levde i, då de i över tusen år varit bosatta i dessa delar av Europa. Därmed fanns det inga andra hemländer för dem (Stillschweig 1940: 232–3). Poängen var alltså att judar var en del av den nation de var bosatta i och inte tillhörde någon ”judisk nation”.

Svensk av mosaisk trosbekännelse

Samfundets medlemmar hade en uppfattning om vad det innebar att vara ”svensk” som skiljde sig från majoritetssamhällets. I synnerhet lagstiftningens särskiljande av individer baserat på trostillhörighet skar sig mot Samfundets bild av vad det innebar att tillhöra den ”svenska

nationen". Själva begreppet "svensk av mosaisk trosbekännelse" fungerade som ett vapen i kampen för likställighet och var ämnat att förändra betydelsen av vad det innebar att vara svensk. Under denna tid var Sverige ett teokratiskt samhälle där individer innehade olika rättigheter beroende på religionstillhörighet. En "svensk" var i detta samhälle en luthersk undersåte till kungen, medan "svensk av mosaisk trosbekännelse" pekade mot en ny betydelse av svenskhet där alla medborgare i riket tillhörde en "svensk nation".

Inom Samfundet var begreppet "jude" vanligare än "svensk av mosaisk trosbekännelse" då de refererade till sig själva eller andra judiska individer. Detta skiljer sig från hur de uttryckte sig i mer offentliga dokument: församlingen benämndes då alltid som "mosaisk" och medlemmarna som "mosaiska trosbekännare" eller "svenskar av mosaisk trosbekännelse". Även i lagtexter var det "mosaisk trosbekännare" som var den rådande termen, utom i de fall där termen "av judiska nationen" fortfarande förekom – vilket Göteborgs I.I:ster bekämpade. Vad vi ser här är alltså en skillnad i bruket av de båda begreppen. Att de internt hellre använde sig av termen "jude" för att benämna såväl sig själva som andra trosfränder vittnar om att deras identitet var "judisk" snarare än "svensk av mosaisk trosbekännelse". Fast det är inte en helt entydig slutsats. De var båda delarna. I den gemenskap som Samfundet utgjorde var de säkra på sina dubbla identiteter, det vill säga bivalensen i deras identifikation. De var både fullvärdiga judar och fullvärdiga svenskar, vilket skar sig med vad lagstiftningen sade då enbart lutheraner innehade fullvärdigt medborgarskap.

Samfundets medlemmar ville alltså förändra betydelsen av ordet "jude" bland allmänheten. Under ett möte i Stockholm tog ledamöterna upp att i "de flesta utkomande Ordlexica Ordet Jude i Sw. öfversättning, blifvit i figurlig bemärkelse kallad ockrare,

nedrig menniska etc". För att förändra denna förnedrande och förminskande innebörd beslutade de att ledamöter skulle besöka lexikografer och författare som använt sig av ordet jude i denna betydelse, för att få dem att inse "det inhumana af ett dylikt förfarande" (RA/05/Arb:1). Erfarenhetsrummet som detta begrepp innehade var negativt laddat men enbart i relation till majoritetsbefolkningen. Det fanns en ambivalens här, eftersom ordet "jude" inte var negativt laddat inom gruppen, men utanför. Användningen av "svensk av mosaisk trosbekännelse" var alltså ett sätt att distansera sig från allmänhetens användning av ordet "jude" som en pejorativ term. I.I:sterna hade inga problem med att själva kalla sig judar men då det gjordes av kristna visste de att det då innehade negativa konnotationer. I samhället i stort användes ofta ordet "jude" i bemärkelsen Baumans "begreppslige jude", nämligen som en stereotyp som kunde ges åtskilliga negativa och pejorativa karaktäristika. Därmed blev "svensk av mosaisk trosbekännelse" den mer "politiskt korrekta" termen. Att språkbruket, särskilt från myndigheternas sida, anpassade sig till detta känns igen i historikern Lois Dubins forskning om hamnjudenheten i Trieste: makten ville hålla sig väl med judenheten i staden, vilket ledde till att det som uppfattades som intolerant språk fördömdes (Dubin 1999: 223–5).

Vi kan alltså dra slutsatsen att begreppet "svensk av mosaisk trosbekännelse" eller enbart "mosaisk trosbekännare" inte innehade samma erfarenhetsrum som begreppet "jude". Det sistnämnda hade ett tungt och pejorativt erfarenhetsrum; ett ord som användes nedsettande av det omgivande samhället, medan det förstnämnda var ett mer inkluderande begrepp som visade att också de var "svenskar" även om de inte var lutherska undersåtar. Förväntningshorisonten i begreppet var stark: "svensk av mosaisk trosbekännelse" pekade mot en framtid som skulle ge den mosaiska befolkningen samma rättigheter som den lutherska,

medan ”jude” innefattade förfluten tid, nutid och framtid med särskiljande lagstiftning och rådande fördomar. Fördomar som Samfundet I.I ivrigt bekämpade.

Under ett möte i Göteborg 1842 framhöll därvarande medlemmar att de ”genom privata försök att bortresonera deras [auktoriteters] fördomar och öfvertyga dem om dessa fördomars orättvisa” (RA/05/A1b:1). 1843, i Stockholm, då ett tal om fördelarna med att skapa en gemensam hantverkarförening för både kristna och judar genomgicks och diskuterades, framfördes att en sådan förening skulle bidra ”till undanrödjande af orättvisa beskyllningar, af fördomar, af förtryckets ursäkter, med ett ord, till mensklighetens, till tidehvarfvets framsteg” (RA/05/A1a:3). Fördomar skulle bekämpas överallt, bland såväl allmänheten som auktoriteter. Albert Bonnier lyfte vid en sammankomst 1847 fram:

Vi känna alla, hvilken massa af fördomar som man redan i barndomen implantarer hos de Christne emot oss, och till hvilka skefva åsigter, ja stundom till och med fanatiskt hat dessa kunna föranleda (RA/05/A1a:7)⁸

Språkbruket blev således en viktig del i bekämpandet av fördomar då dessa ofta var förknippade med ordet ”jude”. Ett fördomsfritt språk var ett medel för att bidra till upphävandet av rådande negativa stereotyper och fördomar om mosaiska trosbekännare. Att dessa båda ord – ”jude” och ”mosaisk trosbekännare” – inte innehade samma betydelse, varken bland allmänheten eller bland judarna själva, bevisas också genom en judefientlig artikel från 1839. I denna artikel omtalas de göteborgska ”mosais-terna”. Dessa beskrivs som lika hederliga och

8 ”Albert Bonniers reflexioner vid första sammankomsten han närvarade vid i II 25 apr 1847”

ärliga som kristna köpmän och det framhålls att de inte bedrev ocker, vilket ansågs visa att de inte var några riktiga ”judar” (Valentin 1924: 385–6; Carlesson Magalhães 2019: 60). Här ser vi alltså att ordet ”jude” var starkt förknippat med ocker och andra negativa egenskaper, därmed var ”hederliga” judar inte judar utan mosaiska trosbekännare.

Senare, under åren 1872–1874, pågick en diskussion mellan församlingarna i Stockholm och Göteborg. En proposition hade nämligen väckts av en Otto Spitzer i Stockholms församling om att ändra benämningen från ”mosaisk” till ”judisk” eller ”israelitisk”. Många församlingsmedlemmar i huvudstaden ställde sig bakom förslaget, däribland den gamle I.I:sten Axel Lamm som under denna tid var en av församlingens föreståndare, men också rabbinen Lewysohn vilken ställde sig bakom ”israelitisk” (Valentin 1924: 485–6). Argumentationen utgick främst från historien, men också från att det var begreppen ”jude” eller ”israelit” som användes i de ”stora kulturländerna”. Enbart i Sverige användes ”mosaisk” och dylika beteckningar, hävdades det i Stockholms församling (RG/JFG/E3a:1) – vilket inte stämmer då mosaisk likaså användes i Danmark (Lundgren 2013: 84). Det poängterades att det i lagen från 1870⁹ inte krävdes att judar benämnde sig som ”mosaiska trosbekännare”, en anspelning på 1838 års förordning. Argumentet att andra religioner uppkallades efter sina grundare ansågs vara svagt (jämför begreppet kristendom men likaså det då rådande men numera föräldrade muhammedanism).

När frågan om detta namnbyte togs upp vid en allmän sammankomst i Göteborgs församling var reaktionerna inte särskilt positiva. Dåvarande kassaföreståndaren och den forne I.I:sten Aron Philipson, vid denna tid advokat, ledamot i stadsfullmäktige och riksdagsman,

9 Det vill säga emancipationsbeslutet i riksdagen 1870 (Valentin 1924: 440).

ansåg att det var mycket märkligt att huvudstadens församling ville återta ”judisk” som benämning. Detta på grund av att de ”för öfver 30 år sedan hafva sträfvat att göra oss fritt en benämning, vid hvilket så mycket förhatligt häftade” (RG/JFG/A1a:5). Efter Philipsons inlägg kom diskussionen att helt dö ut och vid en genomgång av sammankomsterna i Stockholms församling under de följande fyra åren återfinns ingen ny diskussion om begreppet (RA/01/A/Ar:44–7).

Erfarenhetsrum och förväntningshorisont

En stor och avgörande del av medlemmarnas erfarenhetsrum var den rådande judefientligheten i såväl tidningarna som i samhället i stort. Detta skiljde sig dock mellan de båda städerna Stockholm och Göteborg. I huvudstaden verkar det mest ha varit bland de breda massorna som judefientligheten var rådande, detta intryck framkommer såväl från källorna som Valentins forskning. Även i historikern Mats Berglunds avhandling *Massans röst* (2009) finner vi referenser till den judefientlighet som framträdde under oroligheterna under första halvan av 1800-talet. 1838, det vill säga samma år som Judereglementet övergick i Juniförordningen, väckte en serie judefientliga aktioner oro bland den judiska befolkningen i huvudstaden. Fönster krossades på ett flertal hus som beboddes eller ägdes av ansedda judiska familjer (Berglund 2009: 332). Regeringsmedlemmen Carl David Skogman, vilken var den starkaste förespråkaren i regeringen för att avskaffa Judereglementet, utsattes också. Attackerna ledde till att många familjer vädjade till både riksdagsmän och polis om beskydd, vilket de blev förlånade då myndigheterna var oroliga för att dessa judefientliga aktioner skulle komma att utvecklas till regelrätta pogromer (Larsmo 2008: 597). Likaså förekom det judefientliga upplopp under 1848 och 1852, men inte i samma utsträckning som 1838. Michael Warburg hade varit på besök

i Stockholm 1852 och skrev i ett brev att judehatet i staden var ”över all föreställning” (Valentin 1924: 399), vilket visar på en synkron erfarenhet av stark judefientlighet. Om dessa senare händelser förtäljer källorna ytterst lite. Samfundets medlemmar ville inte ens nämna dem utan refererade enbart till ”händelserna” eller som mest exakt ”händelserna 1848”, men de beskrev aldrig något händelseförlopp.

Det märks tydligt att ledamöterna var väldigt måna om att inte förarga allmänheten i Stockholm. Detta blir likaså tydligt i deras relation till en viss socialistisk tidning – *Folkets Röst*. I pressen var det framförallt denna tidning som, enligt konstvetaren Lena Johannesson, kan klassificeras som direkt judefientlig. Tidningen började ges ut 1849, gick snabbt om *Aftonbladet* i popularitet och blev därmed den mest spridda tidningen i Stockholm (Johannesson 1988: 181). Franz Sjöberg, som var ansvarig utgivare för *Folkets Röst*, råkade i samtal med Lipman Lipmanson någon gång kring årsskiftet 1850–51. Lipmanson hade då frågat Sjöberg varför han så ofta publicerade judefientliga artiklar. Svaret blev att Sjöberg kände sig förföljd av judarna då han i ett skuldfordringsmål var i tvist med en ”Philipson”, som han var skyldig pengar. Lipmanson försökte förklara för Sjöberg att enbart för att han hade något otalt med *en* jude betydde inte det att alla judar var ute efter honom (RA/05/A1a:8).

Johannesson framhåller att den första judefientliga artikeln i *Folkets Röst*, startskottet för tidningens antijudiska agitation, var en artikel om påskhögtiden. I denna förklarades det hur socialismen kämpade mot det ”herravälde” som utövades av ”vår tids judiske prester”, vilka i artikeln utmålades som giriga och mäktiga (Johannesson 1988: 190). Det var inte ovanligt vid denna tid att socialismens förespråkare utpekade judar som representanter för det kapitalistiska samhälle och den borgerliga kultur som de ville omdana (Berggren 2014: 45).



Folkets Röst 4/5 1850, s. 4. Ett exempel på Franz Sjöberg attacker mot "den 'välkände' Juden Jakob Philipson", vilket var en i raden av antisemitiska kampanjer av tidningen. Bildkälla: Svenska Dagstidningar, Kungliga Biblioteket <<https://tidningar.kb.se/>> (hämtad 14.04.2020).

Erfarenhetsrummen i de båda städerna – Stockholm och Göteborg – var som redan nämnts olikartade, såväl synkront som diakront. Arkitekturhistorikern Fredric Bedoire menar att det under 1850-talet går att se en konflikt mellan den mosaiska befolkningen och borgerskapet i Göteborg genom en analys av ägandestrukturen i staden. Bedoire kan dock inte säga vad denna konflikt bestod av (Bedoire 2003: 437–8). Historikern Christoph Leiska poängterar att det först var med invigningen av Stora synagogan 1855, ett projekt som för övrigt I.I-ledamoten Michael Warburg hade

initierat under 1840-talet, som den mosaiska befolkningen i Göteborg lanserade sig själva och tog plats bland borgerskapet (Leiska 2016: 108–11). I Göteborg var det således främst bland överklassen, och till viss mån bland den "mindre bemedlade handverksklassen" (RA/05/Arb:1), som judefientligheten förekom.

Judiska Intressets medlemmar i Göteborg fruktade vad som kunde ske om denna hantverkarklass fick fel uppfattning om den mosaiska befolkningen, främst då på grund av beskyllningar i "Anonyma Lådan", en insändarspalt i *Göteborgs Dagblad* (Lauritzen

2018: 16). Bland det mer liberalt sinnade borgerskapet i Göteborg fanns det däremot en stolthet över deras självupplevda tolerans gentemot judarna (Leiska 2015). Landshövdingen i Göteborg, greve Carl Gustaf Löwenhielm, var inte en av de "toleranta": han ansåg att judarna var "ett slags kräftsår" på rikets kropp och att deras "skarsinnighet och fintlighet" skulle "qväfva" den industri och handel som utövades av "landets egna barn", men till detta tillade landshövdingen att den judiska gruppen i Göteborg var hederlig och uppfyllde, på "ett hedrande sätt", "sina medborgerliga åligganden" (Pontin 1847: 37–8). Skillnaderna mellan judefientligheten i Stockholm och Göteborg var alltså stora: i huvudstaden var det en mer aggressiv judefientlighet som var utbredd bland allmänheten. Detta var inte någon nytt utan denna uppdelning mellan städerna är tydlig även under det tidiga 1800-talet (Carlesson Magalhães 2019: 62–3). Därmed var alltså judefientligheten också starkt närvarande i stockholmarnas diakrona erfarenhetsrum.

I.I:sternas förväntningshorisont var hoppfull och ljus. De ansåg att judefientligheten främst berodde på att majoritetsbefolkningen inte var bekanta med rikets judiska befolkning. Därmed blev judar "främlingar" för de kristna: "Swensken äger [...] icke den ringaste bekantskap om eller med oss, - ett factum, som den dagliga erfarenheten tillräckligt bevisar" (RA/05/A1a:1).¹⁰ Om kristna och judar skulle beblanda sig i högre utsträckning skulle judefientligheten dö ut, menade sällskapets ledamöter. I framtiden skulle judefientligheten vara slutgiltigt besegrad och likställighet skulle vara ett faktum:

[V]i alla en gång måtte upplefva den dag,
då vi ställde på lika fot med våre kristne
bröder, lugnt kunna upplösa detta samfund,

10 Skrift till Samfundet från Abraham Hirsch 1841.

och med glädje och tillfredsställelse tänka tillbaka på den tid, då vi förenade kämpade för näendet af detta mål (RA/05/A1a:10).¹¹

Varför hemligt?

Varför var då Samfundet I.I: Judiska Intresset hemligt? Jag vill hävda att hemlighetsmakeriet framförallt hade med den rådande judefientligheten i samhället att göra, ett synkront erfarenhetsrum.

I paragraf tio i Samfundet I.I:s stadgar framhålls att sällskapet och deras handlingar ska hållas hemliga, inte bara för samhället i stort utan även för de mosaiska församlingarna. Inväljandet av medlemmar skedde, till följd av detta, på ett speciellt sätt: en enskild ledamot väckte förslag på ny medlem under ett sammanträde varpå omröstning skedde under nästkommande mötestillfälle. Därefter informerades den nyligen invalda om sällskapets existens och bjöds in till medlemskap. I Michael Warburgs fall skedde detta i omvänd ordning: först bjöds han in till sällskapet och därpå skedde omröstning. Vanligtvis accepterades inbjudan men inte i två fall, båda gångerna i Stockholm. Det mest betydande exemplet skedde redan 1841 då rabbinen Löb Seligmann erbjöds ledamotskap i Samfundet, en inbjudan han avböjde på grund av sin ställning. Seligmann lovade att inte avslöja sällskapets existens: ett löfte som han inte verkar ha hållit då rabbinen ska ha spridit ordet om Samfundet inom församlingen. Kunskapen om det hemliga sällskapet spred oro bland församlingsmedlemmarna i huvudstaden, till följd av Seligmanns anklagelser om antireligiösa tendenser. Gång på gång uppsökte Judiska Intressets medlemmar rabbinen för att ändra dennes åsikt, vilket var framgångsrikt. Efter en

11 Meyer Ruben Henriques revisionsberättelse 1845.

period uppstod dock rykten om att sällskapet var negativt för församlingen igen. I Stockholm var medlemmarna mycket mer måna om en positiv relation med församlingens rabbin än vad man var i Göteborg, vilket även Jacobowsky framhåller (1955: 38–9).

I Göteborg hölls det överlag hårdare på paragraf tio än i huvudstaden. Förslag väcktes från Stockholmsavdelningen om avskaffandet av denna paragraf, till följd av Seligmans anklagelser om att sällskapet var antireligiöst. Förslaget att lätta på hemlighållandet väckte starka reaktioner bland I.I:sterna i Göteborg, framförallt hos Michael Warburg som å det bestämdaste avfärdade idén. Det ansågs att om församlingen i Göteborg kom till kännedom om Samfundet I.I skulle det bli omöjligt för I.I att fortsätta sin verksamhet där. Anledningarna till detta är oklara men kan botten i Michael Warburgs spända relation till rabbinen Carl Heinemann. En annan orsak kan ha varit att göteborgsmedlemmarna gång på gång kringgått församlingssekreteraren Gottfried Jacobssons auktoritet, då denne var den ständigt anlitate skribenten i församlingen.

Stundom gjordes det undantag från paragraf tio, exempelvis då L. Lewin jr var i kommunikation med sin bror i Charleston varigenom Lewin hämtade information om situationen i USA. De amerikanska förhållandena var en stor inspirationskälla i Samfundet I.I:s kamp. Exempelvis var judar tillåtna som medlemmar i kongressen, ett faktum som användes av sällskapet i deras argumentation för emancipation. Även ovan berörda Riesser fick kännedom om Samfundet. Michael Warburg anhöll om och fick rätten till att informera denne om sällskapets existens och dess strävanden. Han väckte även förslag om Riessers inväljande i Samfundet som hedersmedlem i samband med ett beryktat besök i Göteborg, vilket bifölls. Själva besöket i Sverige verkar dock inte ha blivit av, i varje fall omnämns det inte i källorna och jag har inte funnit några som helst

referenser till ett dylikt besök i den tidigare forskningen.

Tydligast blir kopplingen mellan det judefientliga erfarenhetsrummet och Samfundets hemlighetsmakeri då man beaktar samfundets efterlämnade material. Mellan åren 1841 och 1852 fördes regelrätta protokoll vari det antecknades vilka medlemmar som var närvarande och vilka punkter som behandlades. Under några månader 1851 upphörde de att anteckna vilka som var på plats under mötena och 1852 ska de ha börjat protokollföra sina möten i vad som kallades ”Svarta boken”, vilken tyvärr saknas i deras arkivbildning. Detta sammanfaller med upplöppet samma år, då fönster på synagogan krossades. I revisionsberättelsen för åren 1851–1853 skrev Carl Oscar Levertin: ”Den korthet och inconsequence som utmärka dessa sednare prot. [i ”Svarta boken”] öka betydligt svårigheterna för en Revisor utan att, enligt min åsigt, serdeles mindska ’faran’ i händelse de skulle råka i främmande händer” (RA/05/A1A:10). De försökte alltså göra protokollet mer svårförståeligt utifall dessa på något sätt skulle hamna i fel händer. Händelserna 1852, såväl som de föregående judefientliga aktionerna, hade satt sina spår i Samfundets erfarenhetsrum. Medlemmarna var osäkra på hur befolkningarna i de båda städerna skulle hantera vetskapen att det funnits ett hemligt judiskt sällskap mitt ibland dem, vilket försökt påverka lagstiftningen i en mer liberal riktning. Detta skulle måhända spela Sjöberg och *Folkets Röst* i händerna då, som ovan nämnt, Sjöberg påstod att judiska ”prester” styrde och ställde i världen (Johannesson 1988: 190). Judiska Intressets medlemmar var väl medvetna om vilka fördomar som fanns i det övriga samhällets erfarenhetsrum och valde därmed en försiktigare bana.

Precis som Bredefeldt hävdar så måste man ta hänsyn till det omgivande samhällets judefientlighet för att förstå en judisk grupps agerande och förhållningssätt (Bredefeldt 2008:

33, 146). Detta är även fallet då man försöker förstå en judisk grupps erfarenhetsrum och förväntningshorisont. Utan att ta hur samhället betraktade gruppen i beaktande, eller gruppens bild av omgivningens inställning, går det inte att förstå varför de handlade på det sätt som de gjorde. Hemlighetsmakeriets grund låg i samhällets judefientlighet och fördomar om att judar försökte kontrollera världen. Samfundet insåg att en judisk lobbygrupp, för att använda en nutida term, skulle spä på myten om en judisk konspiration. Därför var det nödvändigt för dem att hemlighålla sin verksamhet, särskilt i en stad som Stockholm där de breda massorna matades med judefientlighet genom bland annat *Folkets Röst*.

Reformer

En del av Judiska Intressets verksamhet gick ut på att reformera religionen. Det finns här inte utrymme för varje enskild reform men det handlade främst om att införa predikningar på svenska och överlag göra gudstjänsten mer inbjudande genom att förändra kulten. Detta för att öka antalet besökare i synagogan. En av de förändringar som de faktiskt genomdrev var just predikningar på svenska, någonting som drevs hårt av Ludvig Hartvig i Göteborg. På det stora hela hade de båda avdelningarna i Göteborg och Stockholm liknande mål: att väcka mer liv i den judiska religionen i Sverige och öka antalet besökare i synagogan. Dock förde Göteborgsavdelningen en mer reformvänlig linje än vad som gjordes i Stockholm, där I.I:sterna ville gå försiktigare fram.

Förväntningshorisonten de agerade utifrån var till stora delar hämtad från övriga Europa, där reformjudendomen snabbt fick spridning och kom att bli den dominerande inriktningen. Ingen annanstans kom dock reformjudendomen att få så starkt inflytande, eller bli så radikal,¹² som i Göteborg (Bedoire 2003: 427).

12 Bland annat togs alla antydningar till

Erfarenhetsrummet skiljde sig här åt mellan de båda avdelningarna. I Göteborg var i princip alla församlingsmedlemmar reformvänliga (Jacobowsky 1955: 39), men med hög divergens i vilken grad och stor skillnad i åsikter om tillvägagångssätt – bland annat när det gällde inställningen till predikningsspråk. I Stockholm var samfundets ledamöter väl medvetna om många församlingsmedlemmars negativa inställning till alla typer av reformer. Denna vetskap hade under tidigt 1840-tal fått Michael Warburg att neka de stockholmska I.I:sternas enträgna vädjan om att Warburg skulle försöka påverka föreståndarna i huvudstaden att anta samma förändringar av kulten som i Göteborg.

Eftersom Göteborgsavdelningen, och framförallt Ludvig Hartvig, ville anta en hårdare reformlinje än medlemmarna i Stockholm började en splittring att uppstå. I protokollet från Göteborg märks inte detta utan där hålls fortfarande en diplomatisk ton. Det var i korrespondens mellan Hartvig och Lamm som själva splittringen uppstod, då den förstnämnde började anklaga Lamm för att inte vara tillräckligt liberal. Stockholmsavdelningens reaktion var tillmötesgående och de berömde Hartvig för dennes insiktsfulla brev. Dock går det med fog anta att Hartvigs reformidéer inte föll i god jord hos alla medlemmar, då Hartvig exempelvis ansåg att de talmudiska föreskrifterna var ”fundamentallagar” som inte borde styra människors liv. Han ville även avskaffa hebreiskan i de flesta fall, undantaget vissa böner (RA/05/Ar1a:9). Huruvida Michael Warburg var med på dessa förslag är svårt att säga, då denne beskrivits som en person som aktade föreskrifterna högt (Magnus 1912: 60, 70). Lipman Lipmansson i Stockholm högakade även han Talmud och dess föreskrifter

återvändandet till Israel bort och synagogan började kallas för ”tempel”. Det sistnämnda var även fallet bland I.I:sterna i Stockholm.

och reserverade sig vid ett flertal tillfällen mot beslut som togs i huvudstaden, vilka han ansåg strida mot traditionen.

Vid ett tillfälle väckte Heyman Jacob Heyman i Göteborg förslaget att Judiska Intresset skulle motverka julfirande i ”Judehus”, vilket bifölls. Då motionen togs upp i huvudstaden röstade alla förutom Lipmansson emot förslaget. Detta eftersom julen ansågs vara i lika hög grad ”en landets högtid” och inte enbart en ”religiös” fest, ett uttalande som Lipmansson reserverade sig mot (RA/05/Arb:1).

Hartvig ville inta en linje som skulle reformera judendomen snabbt och radikalt, medan Lamm och avdelningen i Stockholm ville gå försiktigare fram för att alla skulle kunna känna sig välkomna i synagogan. Anledningen till att de ansåg att reformer var nödvändiga över huvud taget var för att besökarantalen i synagogan hade börjat att sjunka drastiskt. Tillvägagångssätten skiljde sig åt och måhända uppstod en splittring mellan grupperna. Det sistnämnda förblir ett antagande då källorna är i det närmaste obefintliga efter 1854.

Sammanfattning

Syftet med den här artikeln har varit att lyfta fram Samfundet I.I: Judiska Intresset och dels undersöka sällskapet som sådant, dels contextualisera deras strävan genom att placera dem i den svenska 1800-talshistorien. Judiska Intressets medlemmar förnekade inte sina judiska identiteter utan omdefinierade dem och i offentliga sammanhang benämnde de identiteten annorlunda. De såg ingen anledning till att deras judiskhet skulle hindra dem från att vara fullvärdiga svenskar: deras bivalenta identitet var med och formade deras kamp för religionsfrihet och emancipation.

Deras ansträngningar verkar ha gett resultat, men det är inte den här undersökningens mål att undersöka hur och till vilket grad de påverkade utvecklingen i Sverige. Liberala idéer blev populärare, såväl bland landets borgerskap

som i de mosaiska församlingarna, och stödet för den mosaiska minoriteten i landet växte i riksdagen, två faktum som visserligen inte enbart kan tillskrivas Judiska Intressets verksamhet, men dess agerande lär ha påverkat denna trend. Medlemmarnas självbild var att de var med och skapade det nya samhället. Min undersökning visar också att de var ytterst aktiva och delaktiga i de debatter som bidrog till att forma samhällets modernisering.

Kampen för emancipation var en del i en sekulariserings- och liberaliseringsprocess av det svenska samhället. Judiska Intressets förväntningshorisont var ett religionsfrihetens Sverige där en individs religionstillhörighet inte påverkade individens rättigheter. Det erfarenhetsrum som de var väl medvetna om bestod av ett teokratiskt land med tillhörande diskriminering av minoritetsreligioners trosbekännare och en prevalent judefientlighet, såväl synkront som diakront. Begreppet ”svensk av mosaisk trosbekännelse” innehöll en förväntningshorisont om ett sekulariserat Sverige där religionstillhörighet inte var avgörande för vilka vägar som var öppna eller stängda för en individ.

Referenser

Källor

- Riksarkivet (RA) *Judiska (Mosaiska) församlingen i Stockholm*
or: Huvudarkivet SE/RA/730128/01
A: Protokoll: A1: Föreståndarnas, församlingsstämman samt fullmäktiges protokoll med bilagor: 44. 1874–1875. 45. 1875. 46. 1876. 47. 1877.
o5: Organisationer och föreningar: o1: Samfundet I.I. (Judiska Intresset) 1783–1863: SE/RA/730128/05/01
A1a: Samfundet I.I:s (Judiska Intresset) protokoll med bilagor 1841–1853: 1–10.
A1b: Göteborgsavdelningens protokoll med bilagor 1841–1850: 1.
D1: Förteckningar över böcker odat.
Fr: Handlingar rörande Samfundet I.I:s verksamhet: 1783–1863: 1–2.

Regionarkivet i Göteborg (RG) *Judiska församlingen i Göteborg* (JFG)

A1a: Församlingsprotokoll: 5. 1865–1874.

E3a: Handlingar angående mosaiska församlingen i Stockholm: 1. 1793–1959.

Tryckt källa

Pontin, E. M. C., 1847, 1848. *Judarnes Emancipation ur svensk synpunkt betraktad: del 1 & 2.* (Stockholm, Lundberg & Comp)

Litteratur

Andersson, Lars M., 2000. *En jude är en jude är en jude ... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930*, doktorsavhandling, Lunds universitet.

Baader, Maria, 2002. "Inventing Bourgeois Judaism: Jewish Culture, Gender, and Religion in Germany, 1800–1870", doktorsavhandling, Columbia University.

Bauman, Zygmunt, 1991a. *Auschwitz och det moderna samhället* (Göteborg, Daidalos AB).

— 1991b. *Modernity and Ambivalence* (Cambridge, Polity Press).

Bedoire, Fredric, 2003. *Ett judiskt Europa: Kring uppkomsten av en modern arkitektur 1830–1930* (Stockholm, Carlsson Bokförlag).

Berglund, Mats, 2009. *Massans röst: Upplopp och gatubråk i Stockholm 1719–1848*, doktorsavhandling, Stockholms universitet.

Bernardini, Paulo L., 2016. *Episodes in Early Modern and Modern Christian–Jewish Relations: Diasporas, Dogmas, Differences* (Newcastle-upon-Tyne, Cambridge Scholars Publishing).

Bredfeldt, Rita, 2008. *Judiskt liv i Stockholm och Norden: Ekonomi, identitet och assimilering 1850–1930*. Monografier utgivna av Stockholms stad, 188 (Stockholm, Stockholmia Förlag).

Bruce, Steve, 2011. *Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory* (Oxford, Oxford University Press)

Boëthius, B., & C. W. U. Kuylenstierna. "Pehr Erik Bergfalk" <<https://sok.riksarkivet.se/sbl/mobil/Artikel/18593>> (hämtad 22.03.2020).

Carlesson, Jens, 2019. "liksom Cato om Cartagos murar": *Erfarenhet och förväntan i Samfundet I.I: Judiska Intresset 1841–1875*. Masteruppsats i historia, Göteborgs universitet.

Carlesson Magalhães, Jens, 2019. "Från hederlig till ockrare: En studie av allosemitism i svensk press, 1810–1840." Magisteruppsats i religionsvetenskap, Göteborgs universitet.

Christensen, Jan, 2009. *Liberalernas stad: Fattigvård och kulturdonationer i artonhundratalets Göteborg.* (Göteborg: Daidalos).

Dubin, Lois, 1999. *The Port Jews of Habsburg Trieste: Absolutist Politics and Enlightenment Culture* (Stanford, Stanford University Press).

Endelman, Todd M., 1979. *The Jews of Georgian England 1714–1830: Tradition and Change in a Liberal Society* (Philadelphia, The Jewish Publication Society of America).

Goldberg, Ashley, 2013. "For Such a Time as This: The Impact of Christian Missionaries on the Birth of Reform Judaism in Charleston, South Carolina, 1824–1846", doktorsavhandling, Clemson University.

Hammarlund, Anders, 2013. *En bön för moderniteten: Kultur och politik i Abraham Baers värld* (Stockholm, Carlsson Bokförlag).

Hammarström, Per, 2007. *Nationens styvbjörn: Judisk samhällsintegration i några Norrlandsstäder 1870–1940* (Stockholm, Carlsson Bokförlag).

Jacobowsky, Carl Vilhelm, 1955. *Göteborgs mosaiska församling: 1780–1955* (Göteborg, Orstadius Boktryckeri AB).

Jennings, Jeremy, 2011. 'Early nineteenth-century liberalism', i *The Oxford Handbook of the History of Political Philosophy*, red. George Klosko (Oxford, Oxford University Press) DOI: <<https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199238804.001.0001/oxfordhb-9780199238804-e-20>> (hämtad 24.03.2020).

Johannesson, Lena, 1988. "Schene Rariteten." Antisemitisk bildagitation i svensk rabulistpress 1845–1860", i *Judiskt liv i Norden*, red. Gunnar Broberg, Harald Runblom, Mattias Tydén (Uppsala, Almqvist & Wiksell International)

Katz, Jacob, red., 1987 *Toward Modernity: The European Jewish Model* (New York, Leo Baeck Institute).

Kloskowska, Antonina, 1994. "National conversion: A case study of Polish–German neighbourhood", i *The Neighbourhood of Cultures*, red. Richard Grathoff, Antonina Kloskowska (Warszawa, Institute of Political Studies).

Koselleck, Reinhart, 2004. *Erfarenhet, tid och historia: Om historiska tidens semantik* (Göteborg, Daidalos AB).

— 2002. *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts* (Stanford, Stanford University Press).

Larsmo, Ola, 2008. 'Nedslag i den svenska antisemitismens historia', i *Judehatets svarta*

- bok: *antisemitismens historia från antiken till i dag*, red. Trond Berg Eriksen, Håkon Harket, Einhart Lorenz. (Stockholm, Albert Bonniers förlag 2008).
- Lauritzen, Monica, 2018. *Karl Warburg: Den varsamme vägvisaren* (Stockholm, Albert Bonniers förlag).
- Leiska, Cristoph, 2015. "Middle-class Gothenburg, Jewish participation, and the limits of liberal tolerance 1870–1900", i *The Making of Antisemitism as a Political Movement. Political History as Cultural History (1879–1914)*, red. Werner Bergmann, Ulrich Wyrwa. *Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of Fondazione CDEC* <http://www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=285#_ftn4> (hämtad 22.03.2020).
- 2016. *Räume der Begegnung – Räume der Differenz: Jüdische Integration und Antisemitismus in Göteborg und Kopenhagen 1850–1914* (Berlin, Metropol Verlag).
- Lundgren, Svante, 2013. "Religiositet, nationalitet och sekularisering bland Sveriges judar", *Svensk teologisk kvartalskrift*, 8(2): s. 82–8.
- Magnus, Louise, 1912. *Från flydda tider. Minnen från Oscarsdal* (Göteborg: Wald. Zachrissons Boktryckeri AB).
- Neuman, Aron, 1998. "Stockholms Judiska Församling", i *Det judiska Stockholm*, red. David Glück, Aron Neuman, Jacqueline Stare (Stockholm, Judiska Museet i Stockholm).
- Rosengren, Henrik, 2007. "Judarnas Wagner": *Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950* (Lund, Sekel Bokförlag).
- Sorkin, David, 2019. *Jewish Emancipation: A History across Five Centuries* (Princeton, Princeton University Press).
- Stillschweig, Kurt, 1940. "Gabriel Riesser, en förkämpe för judeemancipationen", *Judisk Tidskrift*, 13, s. 231–5.
- Valentin, Hugo, 1924. *Judarnas historia i Sverige*. Judiska litteratursamfundets skriftserie, 5 (Stockholm, Bonnier).



Jens Carleson Magalhães har nyligen tagit magisterexamen i religionsvetenskap och masterexamen i historia. Hans tre senaste arbeten har ägnats åt svensk-judisk 1800-tals-historia med fokus på ämnen som fattigvård, Judiska Intresset och allosemitism. Ett stort forskningsintresse är emancipationskampen och dess olika aspekter. Artikeln är baserad på masteruppsatsen "liksom Cato om Cartagos murar": *Erfarenhet och förväntan i Samfundet I.I: Judiska Intresset 1841-1875* (2019). Övriga uppsatser: *Den symboliska fattigvården: En studie av Göteborgs mosaiska församlings inställning gentemot den östjudiska invandringen och plikten angående fattigvård 1860-1900* (2017), *Från hederlig till ockrare: En studie av allosemitism i svensk press, 1810-1840* (2019).